

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2013

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 12.

SWILERISO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlaya swileriso HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso XIN'WANA na XIN'WANA.
8. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka).
10. U tsundzuxiwa ku tirhisa nkarhi hi ndlela leyi landzelaka:
XIYENGE XA A: kwalomu ka 50 wa timinete
XIYENGE XA B: kwalomu ka 25 wa timinete
XIYENGE XA C: kwalomu ka 45 wa timinete

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1: KU HLAYELA NHLAMUSELO NA KU TWISISA**

Hlaya SWITSHURIWA swa A na B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**HAMBI U FAMBA ANKOVENI, LUNDZA RI TA VONAKA**

1	Vatswari va Kilimanjaro va lo na hambana na misava leyi, N'wa-Xigalo, kokwana wo tswala mana wa yena, o n'wi teka a ya n'wi kurisa le Pfalelani. U sungurile xikolo a ri na tsevu wa malembe. Leswi a a nga ri na nhloko yo olova, tibuku a ti n'wi nonohela. Hikokwalaho, giredi ya kaye ku vile vugimamusi eka jaha ra ka Valoyi. N'wa-Xigalo u ringetile ku n'wi kondletela ku yisa tidyondzo emahlweni, kambe yena a ku meno. Hiloko mukhegula a ti tshika ti dya muhwani a ri karhi a swi vulela embilwini leswaku lundza ri ta vonaka.	5
2	Kilimanjaro u te swi thya, hinkwaswo swa le Pfalelani, a ku khatsa, a ya eJoni. U lo na fika eJoni n'wana sirha Jomela na N'wa-Shivuri, o tihlanganisa na ntlawa wa tinsulavoya wa 'U hi dyela nkarhi'. Murhangeri wa ntlawa lowu, yena Aggressive Khwayani na swioxanyama swinharhu, Magenge, Crime na Dlayani, va n'wi amukerile hi mandla mambirhi. U tshwetiwile murhi wa le tindleveni a nga si sungula ku tirha. Kilimanjaro a a nyikiwile eka ku pakanisa hi xibalesa. A a nga hupi xiphorisana loko xo tshuka xi tlangela ekusuhi na yena. Aggressive yena a a ri muchayeri na mukunguhatinkulu wa migingiriko ya siku.	10
15
3	Siku rin'wana hi Mugqivela va yile va ya phanga va hlomile ebangini ya FNB eSoweto, eDiepkloof. Va fikile kona hi awara ya nkombo namixo leswaku va ta kota ku sungula hi ku susa mitwa leyi nga va kanganyisaka bangi yi nga si pfula. Loko va tienetisile leswaku ndhawu yi basile, va tilulamiserile ku sungula ntirho wa vona. Bangi yi lo na pfula, Magenge, Crime na Dlayani vo rhangela tikhasimendhe hinkwato ku nghena. Aggressive a a tshamile emovheni eka mpfhuka wa 20 wa timitara kusuka enyangweni wa bangi. Kilimanjaro yena a a yimile enyangweni wa bangi. Hi ku copeta ka tihlo Crime na Dlayani va hlomurile swikhohlolarifu va kombetela vatirhi va le bangini na tikhasimendhe leti se a ti ri endzeni va va lerisa ku pavalala. Hi xinkadyana Magenge u sungurile ku hakutela mali a yi cheletela emasakeni, kutani va nyiketana va yi yisa eka <i>BMW 725</i> . <i>BMW</i> yi va rhwarile kutani yi dya ehansi hi rivilo ro tlula mpimo.	20
25
30
4	Vhiki leri nga landzela nanhlikanhi wa kona, va ttherile va ya phanga va hlomile eSandton ekaya ka n'wankumi un'wana loyi va nge i Mafurha. Va fikile va kuma Mafurha a ha yile evhengeleni ku ya xava phephahungu. Nghamu ya yena Rirhandzu na vana Khensani na Mikhenso, a va titshamerile emasofeni ekamareni ro wisela eka rona va ri karhi va vona thelevhixini. Hi xinkadyana hiloko Magenge, Crime na Dlayani va ku swee, endlwini, va kombetela vamuti hinkwavo hi xibalesa na ku tlhela va koxa ku nyikiwa mali.	35

5	Magenge o Rirhandzu bvu, hi voko, a kongoma na yena ekhixini a fika a khoma mavoko ya yena a ma yisa endzeni ka pani ra mafurha lawa a ya ri karhi ya chachamela, a ri karhi a ku: 'Hi lava mali, yi kwihhi? Loko u nga hi nyiki ndza ma peta.' Rirhandzu u bohekile ku va nyika makhiya ya xisefo hi ku hatlisa kutani va teka mali liyani ya Mafurha va khandziya <i>Benz</i> ya vona yi va yisa kwalomo. Loko Mafurha a vuya, u lo twa xitori ntsena, tinsulavoya a ti balekile khale. U yile a ya vika nandzu emaphoriseni.	40 45
6	Mixo lowu landzeleke endzhaku ka loko ntlawa wa vaKilimanjaro wu phangile le ka Mafurha, thelevhixini na rhadiyo swi tivisile leswaku xiyenge xa maphorisa xa vulavisisi xi tshembisa ku nyika <i>R100 000,00</i> eka munhu loyi a nga ta xi nyika vuxokoxoko lebyi nga ta endla leswaku tinsulavoya leti ti khomiwa. Baby, loyi se a a ri nkata Kilimanjaro, a a yingiserile rhadiyo hi nkarhi wolowo a ri emutini wa vona eProtea Glen. U lo na twa ntsengo wa le henhla hi ndlela leyi, o tivisa maphorisa hi riqingho leswaku xin'wana xa swigevenga leswi va swi lavaka xi le kaya ka yena. Nkarhi wolowo Kilimanjaro a a ri karhi a lorha kokwana wa yena N'waXigalo a ri karhi a rila a langutile ehansi hi leswi a a ri eku baleseriweni hi maphorisa hikwalaho ko ala ku nghena evheneni. Loko a ku phaphu, a a nga chuhangi ro vuya la, hikuva milorho ya yena a yi nga tali ku va ya mihupani. U vonile swi antswa ku baleka. U byerile nsati wa yena leswaku a hatlisa a tilulamisa, u lava ku n'wi humesa va ya wisa e <i>Kruger National Park</i> . Loko awara ya nhungu yi ba, a va fanerile ku va va humile khale ekaya.	50 55 60
7	Vulongeta lebyi humeleleke kwalaho a mi nga byi tshamelangi. Baby u lo khoma laha, a tshika, a ambala, a hluvula, a nghena endlwini, a huma, a dzuka nyuku, wu tlhela wu oma. Kwala a hetaka migingiriko ya yena, loko va tilulamisela ku nghena emovheni, maphorisa yo ga! Kilimanjaro a tshwa na tinsimbhi, va n'wi khayima a nghena evheneni. Baby a a ri karhi a ba nkalanga lowu a nga si tshamaka a wu ba, a vula leswaku nuna wa yena wo fela sopo nyama a nga dyangi. Vhene yi vuyile yi koka na Kilimanjaro a yisiwa ejele. Hi nkarhi wolowo, Kilimanjaro u sungurile ku tsundzuka marito ya vakhale loko va te: 'Hambi u famba ankoveni lundza ri ta vonaka.' Loko a ri Baby yena, u tikumerile mali yo ringana <i>R100 000</i> ya mahala tanihilaha maphorisa a va tshembisile hakona.	65 70

[Xitshuriwa xa vutumbuluxi]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.fotosearch.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Boxa vito ra ndhawu laha Kilimanjaro a kuleleke kona. (1)
- 1.2 Xana xivongo xa vukati xa kokwana wa Kilimanjaro i xa ka mani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.3 Nyika mavito MAMBIRHI ya vanghana va Kilimanjaro. (2)
- 1.4 Xana loko a ku ri wena Kilimanjaro a wu ta va u tshikile xikolo u ya eJoni ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.5 Hi ku vona ka wena, hi xihhi xikongomelo xo va mutsari a tsala xitshuriwa lexi? (1)
- 1.6 Hi ku vona ka wena, hikokwalaho ka yini Baby a bile nkalanga loko maphorisa ya tile ku ta khoma nuna wa yena (Kilimanjaro), ku ri hi ku hi yena a nga tivisa maphorisa lawa? (2)
- 1.7 Hi yihhi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.8 Xana Kilimanjaro u tshikile xikolo eka Giredi mani naswona hikokwalaho ka yini a xi tshikile? (2)
- 1.9 Hi ku vona ka wena, hikokwalaho ka yini Mafurha a thiyiwile vito leri? (2)

- 1.10 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
- 1.10.1 Leswi a a nga ri na nhloko yo olova. (2)
- 1.10.2 Hambu u famba ankoveni lundza ri ta vonaka. (2)
- 1.11 Xana vanghana va Kilimanjaro va nga va va helerile kwihi? (2)
- 1.12 Xana loko Baby loyi a hanyaka na xigevenga xo fana na Kilimanjaro, a a ri makwenu a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini? (1)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.13 Xana loko munhu a khomiwile hi ndlela leyi loyi a nga laha xifanisweni a khomiweke hayona ku va ku humelerile yini? (2)
- 1.14 Mayimelo ya munhu loyi a khomiweke hi phorisa leri nga eka xitshuriwa xa B ya nga va ya kombisa swin'wana swa leswi nga laha hansu.
- Hlawula nhlamulo YIN'WE ntsena leyi hoxekeke.
- A Leswaku u na nkani.
- B Ku va a tivana na phorisa leri n'wi khomeke.
- C Ku va a amukela ku khomiwa hi ku tshemba leswaku a nge voniwi nandzu.
- D Ku va a amukela ku khomiwa hikuva a tiva nandzu wa yena. (1)

SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.15 Kombisa hilaha timhaka leti humelelaka eka XITSHURIWA XA A na xa B ti hambaneke hakona. (2)
- 1.16 Kombisa hilaha timhaka leti humelelaka eka XITSHURIWA XA A na xa B ti yelanaka hakona. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka xa ku andza ka vugevenga laha tikweni, kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu wu kombisaka swivangelo swa ku andza ka byona.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa hungu leri vulavulaka hi ku andza ka vugevenga laha tikweni hi marito lama nga hundziki 90. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini.
- Nkomiso wa wena wa ndzimana kumbe wa nxaxameto wa tipoyinti wu fanele wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).
- U nga tsala hi ndlela ya ndzimana kumbe yo xaxameta tipoyinti.
- A wu languteriwangi ku katsa marito ya nhlokomhaka eka nhlayo ya marito ya wena.
- Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**KU ANDZA KA VUGEVENGA LAHA TIKWENI**

Mfumo wa Afrika-Dzonga wu ringeta hi matimba ku lwa na vugevenga, kambe a byi hunguteki, byo ya byi andza. Hambiloko tinsimbhi ti va rhosela siku na siku, tinsulavoya a ti tshiki vukhamba na vugevenga lebyi. Vaakatiko vo tala na vona va hoxa xandla eka ku tlakuka ka vukhamba hi tindlela to hambanahambana. Van'wana va xava swilo leswi xavisiwaka hi makhamba hi nxavo wa le hansu swinene. Van'wana va rhuhela swigevenga emakaya ya vona va tlhela va swi fihla leswaku swi nga khomiwi hi ku olova hi maphorisa. Vatswari van'wana va amukela na ku tirhisa nhundzu leyi vana va vona va yi yiveke ematshan'wini yo va tlherisa na yona kumbe ku va mangalela. Leswi swi nyika vana volavo matimba yo ya emahlweni na ku endla vukhamba. Vanhu van'wana a va mangali milandzu emaphoriseni hi ku chava ku ya nyika vumbhoni ehubyeni ya nawu.

Vatirhelamfumo van'wana va lava ku fuma hi ku hatlisa hi ku tinghenisa eka timhaka ta vugevenga. Maphorisa man'wana ya nyanyisa xiyimo xa vugevenga hi ku tiendla vanghana va swigevenga leswaku loko swi yivile mali swi ta va pambulela. Van'wana vatirhi va Ndzawulo ya Xikaya va xavisela vahlapfa mapapila ya vutitivisi ya vuxisi, kasi vahlapfa swa va olovela ku tinghenisa eka vugevenga hi ku tiva leswaku maphorisa a va nge va kumi hi ku olova. Ku lava switulu swa vurhangeri swi endla leswaku vanhu van'wana va xava swigevenga leswaku swi dlaya lava phikizanaka na vona.

Xiyimo xa ndhawu na xa munhu xi nga endla leswaku vukhamba na vugevenga swi nyanya ku tlakuka. Loko yindlu yi nga sirheleriwangi swinene, makhamba ya kokeka rinoko ro tshova na ku phanga nhundzu hikuva swa va olovela. Van'wana loko va dlayiwa hi ndlala hikwalaho ka vusweti, va vona swi antswa ku yiva leswaku va kota ku tihanyisa. Ku na vanhu lava pfumalaka mintirho na lava va tirhaka hi matimba ku tikumela swintirhwana swa nkarhinyana, kasi van'wana loko va lava mintirho kutani va nga yi kumi, va tinghenisa eka vugevenga.

Ndzawulo ya vululami yi vevukisile ngopfu swigwevo swa vabohiwa eka masiku lawa. Tlhandlakambirhi, vabohiwa va khomiwa onge vo va mandza lama nga fayekaka loko va ri ekhotsweni, hi ku va va phameriwa swakudya leswinene na ku va va nyikiwa nkarhi wo dyondza mintirho ya mavoko. Kutani-ke, hindlela yaleyo, vukhamba na vugevenga, swi nga ka swi nga heli laha tikweni ra hina ra Afrika-dzonga.

[Xitshuriwa xa vutumbuluxi]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi vutisiweke.

XITSHURIWA XA D**NGHENA U PHYUPHYA ENYANYULANI LODGE**

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.property24.com]

U nga halateli mali hi ku nghena ehodela yo durha hi ri kona. Ndhawu ya hina yi akiwile hi vaaki va vuswikoti bya le henhla swinene. Loko u xiya xifaniso lexi, na wena wa swi vona leswaku ndhawu leyi a yi fani na tindhawu tin'wana leti vaaki va tona va nga lo hetisa nawu kunene loko va ti aka. Loko u nga tshembi, tana u ta tivonela hi ya wena. I **swinene** ku endzela eNyanyulani. Hakela **R3 000,00 ntsena** vhiki hinkwaro kutani u hlayisa **R2 340,00** eka mbhukuto wa hina. Se wa ha yimerile yini?

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA D

- 3.1 Xana hi ku ya hi xitshuriwa lexi, munhu loyi a nga tshembiki leswi navetisiweke u fanele ku endla yini?

(2)

3.2 Xiya xivulwa lexi landzelaka lexi kumekaka eka ntila ya 5.

I **swinene** ku endzela eNyanyulani.

Tirhisa rito '**swinene**' leswaku ri humesela erivaleni hlamuselo yo hambana na leyi ri yi humesaka eka xivulwa lexi. (2)

3.3 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.

Ndhawu ya hina yi akiwile hi **vaaki** va vuswikoti bya le henhla swinene. (2)

3.4 Xana nkoka wa xivutiso lexi nga eka ntila wo hetelela lexi nge: 'Se wa ha yimerile yini?', hi wihi? (1)

3.5 Kombisa mboyamelathelorin'we lowu nga kona eka xinavetiso lexi. (2)

3.6 Xana u titwa njhani hi xinavetiso lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
[10]

XIVUTISO XA 4

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

Hlaya XITSHURIWA XA E kutani u hlamula swivutiso leswi vutisiweke.

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya cartoon world.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA E

4.1 Hlamusela leswi swi humelesa eka khathuni leyi. (2)

4.2 Hi wihi nkoka wo tirhisiwa ka fonto leyikulu eka nhlokomhaka ya khathuni? (2)

- 4.3 Xana xifaniso lexi xi le ka mpfhuka wihi wa matekelo ya swifaniso? Hlawula mpfhuka wun'we eka leyi landzelaka:
- A Wa le kule
B Wa le xikarhi
C Wa le kusuhi
D Wa le kule ngopfu (1)
- 4.4 Xana hi swihi switirhisiwa swin'wana SWIMBIRHI leswi swi nga tirhisiwaka hi nhloko ya xikolo ku hlayisa ntirho wa xikolo ematshan'wini ya Lepithopo? (2)
- 4.5 Xiya xivulwa lexi landzelaka lexi kumekaka eka khathuni leyi nga laha henhla.
Ntirho wa xikolo ndzi wu hlayisa no wu vona eka Lepithopo **yanga**.
Hi ku vona ka wena hikokwalaho ka yini xivulavuri xi tirhisile rito 'yanga' leri dzwihatiweke eka xivulwa lexi. (1)
- 4.6 'Thekinoloji yi olovisa vutomi.' Hlamusela leswi xivulwa lexi xi vulaka swona. (2)
[10]

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI**HAKUNENE MASASANA U FELA ENHOVENI, MABIHANI A FELA KAYA**

- 1 Mbulwa u hlamarile swinene ku vona Xitsakisi a nghena emutini wa yena hikuva a ku ri khale a **chuvekile rihlampfu**. Xitsakisi u fikile a ndzawuta, kutani a n'wi kombela ku ya n'wi rhwalela nhongo leyi a yi voneneke yi wile enhoveni. Mbulwa a nga nonohwangi. U hatlisile a pfumisa xibebe xa yena va tifambela. Leswaku u ta xengiwa eku heteleleni a nga kalangi a nga swi **ehleketa**. 5
- 2 Loko va fika enhoveni, Mbulwa u hlamarile ku kuma leswaku ku hava nhongo leyi ya ha hanyaka handle ka homu leyi a yi tsemiwile nkolo, leyi a yi ri eku bvungeriweni hi tinhongana. U vutisile Xitsakisi leswaku nhongo ya kona yi kwihi. Xitsakisi a nga pfulangi nomu, u lo kombetela homu liyani hi rintihho. **mbulwa u yile emahlweni a n'wi vutisa a ku homu u yi fuwile kwihi hikuva wena u lo fuwa timbuti ntsena**. Mbulwa a nga kumangi **nhlamulo** yo khomeka. Hiloko a ku eka Xitsakisi: Sweswo a ndzi nge swi endli. A ndzi swi lavi ku ya bolela ejele. Xitsakisi xi lukile mano xi xungeta Mbulwa hi ku n'wi byela leswaku loko o ala ku rhwala homu leyi, xi ta famba xi haxa mhaka ya leswaku hi yena a yivetelaka tihomu ta vanhu va laha mugangeni. Mbulwa u bohekile ku rhwala homu va famba na yona. 15

3 Endleleni maphorisa ya nawu ya va yimisile, va koxa ku kombiwa vumbhoni bya lomu va xaveke kona homu leyi yi yevuriwile. Loko vavanuna lavambirhi va tsandzeka ku humesa vumbhoni, hiloko tinsimbi ti va rhosela. Rin'wana 20 ra maphorisa ri chayerile movha wa Mbulwa, loko lerin'wana ri chayela vhone kutani va yisiwa exitichini xa maphorisa. Loko Mbulwa a lo baa, ehokweni ya makhamba a tsundzuka xivuriso xa Vatsonga loko va te: **'Masasana u fela enhoveni'**.

[Xitshuriwa xa vutumbuluxi]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA F

- 5.1 Tsala nkomiso wa rito **'nhlamulo'** leri tikisiweke eka ntila wa 13. (1)
- 5.2 Nyika mavizweni wa rito **'ehleketa'** leri tikisiweke eka ntila wa 6. (1)
- 5.3 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka mintila ya 13–14 u sungula hi rihlangansi leri nga endzeni ka swiangi.
- 'Sweswo a ndzi nge swi endli. A ndzi swi lavi ku ya bolela ejele.'
(Hikokwalaho). (2)
- 5.4 Nyika ntirho wa xiaki lexi tikisiweke eka rito leri nga eka xivulwa lexi nga laha hansi, lexi kumekaka eka mintila ya 15–16 lexi nge:
- '... xi ta famba xi haxa mhaka ya leswaku hi yena a yivetelaka tihomu ta vanhu.' (2)
- 5.5 Xiya xivulavulelo lexi tikisiweke eka ntila wa 2, lexi nge **'a chuvekile rihlampfu'**, kutani u hlawula nhlamulo yin'we leyi nyikaka nhlamuselo ya xona lexi twalaka eka leti landzelaka:
- A Ku tshova rihlampfu ra muti a nghena.
B Ku hefumula hi ku hatlisa.
C Ku chuveka rihlampfu enyangweni wa muti.
D Ku heta nkarhi wo leha a nga endzeli muti wo karhi. (1)
- 5.6 Xana xivuriso lexi landzelaka u nga xi tirhisa loko swi te yini?
- 'Masasana u fela enhoveni'. (1)
- 5.7 Hikahata xivulwa lexi nga eka mintila ya 11–12 lexi nge:
- mbulwa u yile emahlweni a n'wi vutisa a ku homu u yi fuwile kwihi hikuva wena u lo fuwa timbuti ntsena (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70